

В. Деннингхаус^{1*} , **А.И. Савин²**

¹Норд-Ост институты, Германия, Люнебург қ.

²РФА СБ тарих институты, Ресей, Новосибирск қ.

*e-mail: v.doenninghaus@ikgn.de

ЛЕОНИД БРЕЖНЕВТИҢ ДЕНСАУЛЫҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК МЕХАНИЗМНІҢ ЭЛЕМЕНТІ РЕТІНДЕ

Мақалада КОКП ОК Бас хатшысы мен КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы Л.И. Брежневтің КСРО Мемлекеттік механизмінің жұмыс істеуінің маңызды элементі ретіндегі денсаулығының рөлі талданады. Дереккөздердің кең ауқымына, ең алдымен Брежневтің жұмыс және күнделік жазбаларына, Брежневтің қабылдау бөлмесінің хатшыларының жазбаларына, саяси серіктестердің, дәрігерлердің, туыстары мен жақындарының естеліктеріне сүйене отырып, авторлар Брежневтің денсаулық жағдайын динамикада қалпына келтіріп, көшбасшының жұмысындағы айтарлықтай ауытқуларды анықтады. Брежнев билікке аурулар мен зиянды әдеттердің ауыртпалығымен келгеніне қарамастан, ол Кеңес Одағының басында болған алғашқы онжылдықта көп әрі белсенді жұмыс істеді. Бұл тұжырым тарихнамада қалыптасқан, «Брежнев өте сау, бірақ ол қалай жұмыс істеуді білмейтін және ұнатпайтын жалқау басшының түрінде болды және кез-келген мүмкіндікте партия мен мемлекет басшысының өзіне жүктелген ауыр міндеттерінен жалтаруға тырысты» деген тұрақты пікірді жоққа шығарады. Брежневтің билігінің соңғы жеті жылы оның денсаулығының күрт нашарлауымен және сәйкесінше жұмыс қабілеттілігінің үзік-үзік әлсіреуімен және өсуімен сипатталады, бұл билікке қатты әсер етті. Брежневтің күш-жігеріне, сондай-ақ кеңестік бюрократияның тұтастай алғанда «сырғытпалардың» орнын толтырғанын және тіпті бастықтың уақытша істен шығуын өтегеніне қарамастан, 1970-ші жылдардың екінші жартысынан бастап КСРО-дағы биліктің нақты механизмі барған сайын сәтсіздікке ұшырады. Басшының жұмыс қабілеттілігінің төмендеуінің тағы бір салдары оларға биліктің едәуір бөлігін Ю.В. Андропов пен К.У. Черненко бастаған серіктестер тобына беру болды. Іс жүзінде өмір бойы мемлекет басшысы және қоғамдық-саяси жүйенің басшысы қызметін атқара отырып, алдыңғы адамның қайтыс болуынан басқа биліктің заңды өзгеру тетіктері болмады және науқас әрі кәрі Брежнев есірткі құнымен болса да, «толық» жұмыс істеуге және соңына дейін «көшбасшы» болып қалуға мәжбүр болды.

Түйін сөздер: Л.И. Брежнев, КСРО, көшбасшы, денсаулық, ауру, тиімділік, мемлекеттік механизм, саяси билік.

V. Dönninghaus^{1*}, A.I. Savin²

¹Nord-Ost-Institut, Germany, Lueneburg

²Institute of History SB RAS, Russia, Novosibirsk

*e-mail: v.doenninghaus@ikgn.de

State of health of Leonid Brezhnev as an element of state apparatus

The article analyzes the role of health status of Leonid Brezhnev, General Secretary of the Central Committee of Communist Party of the Soviet Union and the Chairmen of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, as a major element of the state apparatus in the USSR. Using numerous sources, including notes and diaries of Brezhnev himself, notes of Brezhnev's secretaries, memories of Brezhnev's political companions, doctors and family members, the authors have reconstructed the dynamic changes in the health status of Brezhnev, and in which way these changes have impacted his work efficiency. Despite the fact that Brezhnev came to power already burdened by diseases and bad habits, his first decade as a leader of Soviet Union was very fruitful. This conclusion contradicts an established historiographical opinion that Brezhnev belonged to a type of a quite healthy, but lazy leader, who could not and did not like to perform the duties of the state and party leader, trying to evade them at every opportunity. The last seven years of Brezhnev's rule are characterized by a sharp deterioration in health status that led to the alternating periods of decline and rise of Brezhnev's work efficiency, which severely affected entire state apparatus. Despite the efforts of Brezhnev himself and the fact that Soviet bureaucracy managed to mostly compensate the periods of "stalling" and even the temporary unavailability of the leader, the USSR's specific power mechanism started to malfunction during the second half of 1970s. Another

consequence of Brezhnev's decreased performance was the delegation of significant political power to the group of companions, led by Yuri Andropov and Konstantin Chernenko. Having occupied the post of head of state almost for life, being the leader of socio-political system, which actually did not have mechanism for a legal change of power, except for the death of a predecessor, sick and decrepit Brezhnev had to work hard and remain "a leader" until his death, including at the cost of drug addiction.

Key words: L.I. Brezhnev, USSR, leader, health, illnesses, work efficiency, state apparatus, political power.

В. Деннингхаус^{1*}, А.И. Савин²

¹Нордост-институт, Германия, г. Люнебург

²Институт истории СО РАН, Россия, г. Новосибирск

*e-mail: v.doenninghaus@ikgn.de

Состояние здоровья Леонида Брежнева как элемент государственного аппарата

В статье анализируется роль состояния здоровья Генерального секретаря ЦК КПСС, Председателя Президиума Верховного Совета СССР Леонида Брежнева как важнейшего элемента государственного аппарата СССР. . Используя многочисленные источники, в том числе записи и дневники самого Брежнева, записи секретарей Брежнева, воспоминания политических соратников Брежнева, врачей и членов семьи, авторы реконструировали динамику изменений в состоянии здоровья Брежнева и то, как эти изменения повлияли на эффективность его работы. Несмотря на то, что Брежнев пришел к власти уже отягощенный болезнями и вредными привычками, первое десятилетие его пребывания на посту руководителя Советского Союза было очень плодотворным. Этот вывод противоречит устоявшемуся историографическому мнению о том, что Брежнев принадлежал к типу вполне здорового, но ленивого руководителя, который не мог и не любил выполнять обязанности государственного и партийного руководителя, стараясь при каждом удобном случае уклониться от них. Последние семь лет правления Брежнева характеризуются резким ухудшением состояния здоровья, что привело к чередованию периодов спада и подъема эффективности работы Брежнева, что серьезно отразилось на всем государственном аппарате. Несмотря на усилия самого Брежнева и то, что советской бюрократии удавалось по большей части компенсировать периоды «простоя» и даже временной недоступности вождя, во второй половине 1970-х годов специфический властный механизм СССР начал давать сбои. Еще одним последствием снижения эффективности Брежнева стала передача значительной политической власти группе его соратников во главе с Юрием Андроповым и Константином Черненко. Заняв пост главы государства практически пожизненно, будучи лидером общественно-политической системы, фактически не имевшей механизма легальной смены власти, кроме смерти предшественника, больному и дряхлому Брежневу пришлось немало потрудиться. и оставаться «лидером» до самой смерти, в том числе ценой наркозависимости.

Ключевые слова: Л.И. Брежнев, СССР, вождь, здоровье, болезни, работоспособность, государственный механизм, политическая власть.

Кіріспе

«Мао қайтыс болды деп айтып жатыр», – деп өзінің жұмыс күнделігінде КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы Л.И. Брежнев 1976 жылы 9 қыркүйекте жазды [1, 683 б.]. «Айтып жатыр» деген сөзде Брежневтің көпжылдық қарсыласының қайтыс болу фактісіне деген сенімсіздігі байқалды. Бірақ бұл «айтып жатыр» дегенде тағы бір нәрсе айтылды: мемлекеттік биліктің авторитарлық жүйелерінде көшбасшының адамдық, интимдік болмысын қоршап тұрған құпияны түсіну және оған қатысу. Өзін бейнелеп көрсетуге әуесқой У. Черчилль, 1939 жылы Кеңес одағын «жұмбақты жасыратын құ-

пияға оралған құпия» деп анықтады ¹. КСРО-дағы ең маңызды мемлекеттік құпиялардың бірі жоғары партиялық және мемлекеттік элитаның денсаулығы болды. Шынында да, бастықтардың аурулары, олардың болмысының адами жағы туралы ой оларды халықтың көз алдында сакрализациялады, Олимптен алып тастап, қарапайым адамдармен теңестірді.

Сексен үш жасар Мао Цзэдунның өлімі туралы жазғаннан кейін, жетпіс жастағы Брежнев сол кезде өзі туралы да ойлаған шығар. Брежнев

¹ Выступление Уинстона Черчилля на радиостанции «BBC» в Лондоне, 1 октября 1939 г. URL: <http://www.churchill-society-london.org.uk/RusnEnig.html> (дата обращения: 2.09.2019).

өзін тарихи ауқымдағы тұлға ретінде сезіне отырып, оның физикалық денсаулығы күн, ай және жыл өткен сайын КСРО тағдыры мен жалпы социалистік лагерь үшін маңызға ие болатынын түсінді. Мұндай қиындық тек мықты адамның мойнында болды. Брежнев оны қаншалықты жеңе алды, оның денсаулығы мемлекеттік механизмнің жұмысына қалай әсер етті – бұл зерттеудің жауап беруге арналған негізгі сұрақтар.

Негізгі дереккөздер – Брежневтің жұмыс және күнделік жазбалары, Брежневтің қабылдау бөлмесінің хатшыларының 1965 жылғы сәуір – 1982 жылғы қарашадағы жазбалары, саяси серіктестердің, шетелдік саяси қайраткерлердің, дәрігерлердің, туыстары мен жақындарының естеліктері.

Нәтижелер мен пікірталас

1. Фон: 1964 жылға дейінгі Брежневтің денсаулығы мен мансабы

Сталиндік кадрларға марксистік-лениндік теорияны білу және бастыққа деген адалдық қана емес, сонымен қатар денсаулық қажет болды. Ерекше өмір салты, Кремль басшыларының ашуын туғызудан қорқу, жүйке күйзелісі партиялық-кеңестік элитаның физикалық жағдайына әсер етпеске болмады [2, 80-81 б.]. 1930 жылдары өзінің бас айналдыратын мансаптық көтерілуін бастаған Брежнев, бұл жерде ерекшелік болған жоқ.

Жас Брежневтің денсаулығы туралы біз аз білеміз: ол 1920-1921 жылдың қысында іш сүзегімен ауырғаны белгілі [3, 3 б.], ауыр физикалық жұмыспен айналысқан – Каменск қаласындағы² (Оңтүстік Украина) зауытта от жағушы (стокер) болып жұмыс істеген, 1935 жылы физикалық тұрғыдан жарамды болып, әскерге шақырылған. [4, 51, 58-59 б.], бірінші күннен соңғы күнге дейін бүкіл Ұлы Отан соғысынан өтті, жараланды және контузияға ұшырады. Брежнев салыстырмалы түрде жас кезінен бастап-ақ, жүрек мәселелерін сезіне бастады. Өмірбаяншылар оның алғашқы миокард инфарктісі 1952 жылдың көктемінде болған деп санайды [4, 94 б.]. Брежневтің әйелі Виктория Петровнаның айтуынша, инфаркт түнде, ұйықтап жатқан кезінде болған. « [...] тәжірибелі дәрігерді шақырдық», – деп еске алды Виктория Петровна – көптеген инъекциялар жасады. Кейінірек Мәскеуден жүрек мәселесін зерттейтін профессор жіберілді. Бір ай тұруға рұқсат етіл-

меді» [3, 66 б.]. 1957 жылы маусымда Хрущевтің сүйікті хатшысы және КОКП Орталық Комитеті Президиумының мүшесі Брежнев қайтадан микроинфарктпен ауруханада болды. Кремль дәрігері Евгений Чазовтың айтуынша, Брежневтің жүрегінде кейбір өзгерістер болған, бірақ олар тек «фокальды» сипатта болған» [5, 73-74 б.].

Денсаулығына байланысты мәселелерге қарамастан, Брежнев жоғары еңбек белсенділігімен ерекшеленді. Оның И.В.Сталиннің, кейінірек Н.С.Хрущевтің басқаруындағы мансаптық жетістіктері Брежневті тек адалдығы үшін ғана емес, сонымен бірге еңбекке қабілеттілігі, уақытында күрделі тапсырмаларды орындау қабілеті үшін бағалайтындығының дәлелі. Брежневке деген ашық ұнатпаушылығы бар Н.С. Хрущевтың әйелі Нина естеліктерінде, Хрущев өзінің қамқорлығындағының жұмыс қасиеттері туралы өте жағымды айтқан күйеуінің сөзін келтірді: «Брежневтің мінезі, партияға деген адалдығы бар, [...] оны өзі жұмыс істейтін адамдар құрметтейді. [...] Днепродзержинскідегі «Дзержинканы» қалпына келтіргенде, Брежнев тіпті үйге баруға уақыт жоғалтпау үшін керуетін кеңсеге қойды» [6, 290-291 б.].

Виктория Петровна күйеуінің соғыстан кейінгі Запорожьедегі жұмыс жылдарын еске алып: «Үйге түнге келетін. Шаршаған, қажыған, нервтері шегіне дейін созылған. Үйде, төсекке құламас бұрын, телефон арқылы шексіз қоңыраулар: кірпіш, цемент, тақталар» [7, 422 б.]. Оның пікірінше, еңбекқорлығы мен ыждағаттылығының арқасында Сталин Брежневті өзінің гвардиясының жалпы санынан бөліп алды: «ол шақырып алып: «Сіз жақсы жұмыс жасайсыз. Сіз енді аймақты емес, бүкіл республиканы басқара аласыз деп партия есептейді» [7, 424 б.]. Виктория Петровна Сталиннің сөздерін қаншалықты адекватты жеткізгенін айту қиын, бірақ 1950 жылы шілдеде Молдова КСР КП(б) Орталық Комитетінің пленумында Леонид Брежневті Мәскеу бірінші хатшы лауазымына үміткер ретінде «тәжірибелі, жігерлі, моторлы адам» деп сипаттады [4, 84 б.].

Молдавияда Брежнев белгілі бір Сталиндік күн тәртібіне бейімделе отырып, қажығанша толықтай жұмысын жалғастырды. Оның жеке хатшысы Алла Мохованың айтуынша, ол жұмысқа таңғы 10-да келіп, «3, 4-ке дейін, кейде 5-ке дейін жұмыс істеген»³. 1952 жылы маусымда ВКП(б)

² В 1936 г. город Каменское (Каменский) был переименован в город Днепродзержинск.

³ Интервью бывшей секретарши Брежнева в Молдавии Аллы Моховой. Комсомольская правда, 18.12.2006. URL: <https://www.kp.ru/daily/23826/61371/> (дата обращения: 2.09.2019).

Орталық Комитетінің Саяси бюросы Брежневке денсаулығына байланысты кезектен тыс демалыс беру туралы шешім қабылдады. 1953 жылы ақпанда КОКП Орталық Комитетінің Президиумы оны емдеу үшін тағы екі айға демалысқа жіберді. Сол жылдары мұндай шешімдер шұғыл қажеттіліксіз қабылданбағанын ескерсек, сол кездің өзінде Брежнев қатты ауырып жүрген еді. Алайда Кремль басшыларының көз алдында оңалту қажеттілігі Қазақстанға «жер аударылған» Брежневті әдеттегідей жоғары зиянды қарқынмен жұмыс істеуге мәжбүр етеді. Брежневтің Қазақстандағы жеке хатшысы Нелли Джадайбаева болашақ Бас хатшының «түнгі екіге дейін» кабинетінде жиі отыратынын айтты⁴. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ауыл шаруашылығы бөлімінің қызметкері М.А.Жихарев тың игерудегі Брежневпен бірлескен жұмысының сәттерін еске алып, созылмалы ұйқының болмауынанан бірнеше рет есінен танып, аурухана төсегіне түскені туралы айтты [4, 84 б.].

Бұл дәлелдер Брежневтің 1957-1964 жылдардағы күнделік жазбалары да растайды [8, 97-451 б.]. Біртіндеп биліктің шыңына көтеріліп келе жатқан КОКП ОК хатшысының міндеттерінің тізімі өте кең және әр түрлі болды – зымырандар мен спутниктердің ұшырылуын бақылаудан бастап, қорғаныс кәсіпорындары үшін жетіспейтін «компоненттерді» құлатуға дейін, соған қарамастан Брежневтің жұмыс уақыты жүйеге келтірілмеген: «үйге кешкі 9-да кеттім» (20.01.1959); «кешкі сағат 9:30-ға дейін жұмыс істедік» (21.01.1959) және т.б. [8, 216 б.]. Болашақ Бас хатшының күнделігіндегі жазбалар Брежневтің денсаулығының тұрақты проблемаларын көрсетеді және оның ауруларының барлық спектрін анықтауға мүмкіндік береді: «Лукомскийде тексеруде болдым [ауруханада – В.Д., А.С.] – [жүрек – В.Д., А.С.]» (27.05.1958); «клиникада болдым – асқазан түйілуі» (10.02.1959); «сырқаттанып қалдым, аяғым қатты ауырды» (2.05.1959) және т.б. [8, 121,219,250-251 б.]. Кәдімгі сырқаттармен қатар, Брежнев өзінің жазбаларында стресстен туындаған денсаулықтың ауыр үзілістерін атап көрсетеді: «жүрек талмасы болды, бір күнге жуық қалыптан тайдым» (2.04.1959) [8, 231 б.]⁵.

⁴ Интервью бывшей секретарши Брежнева в Казахстане Нелли Джадайбаевой. Комсомольская правда, 20.12.2006. URL: <http://kp.ru/daily/23828.3/61468/> (дата обращения: 31.08.2019).

⁵ На заседании Президиума ЦК КПСС 2 апреля 1959 г. секретарь ЦК КПСС А.И. Кириченко публично оскорбил Брежнева, что вызвало у того сердечный приступ.

Тарихнамада Брежнев билікке келген кезде өзіне жүктелген партия мен мемлекет басшысының ауыр міндеттерінен кез-келген мүмкіндікте жалтаруға тырысқан өте сау, бірақ жалқау басшының түрінде болды деген тұрақты пікір қалыптасқан. Брежневтің өмірбаяншыларының бірі Леонид Млечин үшінші кеңестік Бас хатшының еңбекке қабілеттілігін сипаттай отырып, былай деп атап өтті: «[Ол] үлкен жұмыс көлеміне және үлкен жүктемелерге үйренбеді және жұмыс істегенді ұнатпады. [...] Ол тек өмірден ләззат алғысы келді» [4, 550 б.].

Шындығында, Брежнев билікке аурулар мен зиянды әдеттер жүктемесімен келді – темекі шегу, ұйқының болмауы, отырықшы өмір салты [9, 54-58 б.]. Алайда, осыған қарамастан, Кремльдің алғашқы жылдарында ол «жалқау бастық» пен «жұмыс істейтін команданың» қалыптасқан бейнесіне сәйкес келмейтін көп және белсенді жұмысын жалғастырды.

2. Билікте: 1964-1974 жылдардағы Брежневтің денсаулығы және жұмыс кестесі

Брежнев Кремльдің қожайыны ретінде өзінің қызметін әдеттегідей жоғары қарқынмен бастады. Күнделікті бастығының қозғалысын тіркеген Брежневтің қабылдау бөлмесінің хатшыларының жазбалары көрсеткендей, ол жұмысқа таңғы 8.30-да алғашқылардың бірі болып келді, ал соңғыларының бірі болып – әдетте түнгі 23.00 – де – өз кабинетінен кетті. [10, 11-166 б.]. Оның хатшылары жазбаларында Брежневтің «артық жасалынған уақыттарын» үнемі белгілеп отырған: «әдеттегідей өте кеш кетті» (3.05.1965); «үйге сағат түнгі 12:30 кетті» (6.05.1965); «Түнгі 1:30-да үйге кетті» (25.09.1965); «түнгі 2:15 кетті» (9.06.1966) және т.б. [10, 22-23,70,129 б.]. Кетіп қалған Брежневке шифрлар, хаттар мен материалдар жіберілді, олар жаңа жұмыс күні басталғанға дейін танысуы керек еді. Шамасы, осы уақытта Брежнев ұйқысыздықтан зардап шегіп, күнделікті проблемалардан ажырату, психикалық жүктемелерді жеңілдету және оқиғалар мен кездесулерге толы келесі жұмыс күніне дейін бірнеше сағат бойы ұмытып кету үшін ұйықтататын дәрілерді қабылдай бастады [11, 144-145 б.].

Оның телефон арқылы сөйлесулері мен қабылдауларының саны ғана емес (хатшылар тіпті партияның жаңа басшысының барлық қоңырауларын және барлық келушілерін журналға «белгісіз» және «басқа жолдастар» деген белгімен тіркеп, бақылап үлгермейді), сонымен бірге оның қабылдау бөлмесінің көптеген жазбалары

растайтын, онымен сөйлесуге ниет білдіргендермен жеке байланысқан Брежневтің міндеттілігі таңғалдырады. Оның іс жүзінде бос уақыты жоқ: ол КОКП ОК Президиумының және КОКП ОК РСФСР Бюросының отырыстарын жүргізеді, өзінің «бір өзі» және «жолдастар тобымен» баяндамаларымен жұмыс істейді, Қорғаныс Кеңесінің отырыстарын басқарады, КСРО Министрлер Кеңесінің, КСРО Жоғарғы Кеңесінің сессияларына, КОКП ОК пленумдарына, КОКП ОК хатшылығына қатысады. Ол Орталық комитеттің бөлім меңгерушілерімен және партия мен Үкіметтің басқа да «жауапты қызметкерлерімен» жеке кездесулер өткізеді, демонстрациялар мен әскери шерулерге қатысады, түрлі съездер мен конференцияларда баяндамалар жасайды.

Брежневсіз елордада бірде-бір ірі митинг, мемлекеттік деңгейдегі бірде-бір салтанатты іс-шара өтпейді. Ол күн сайын дерлік шетелдік делегацияларды қабылдайды, мемлекеттер мен үкіметтер басшыларының, партия басшыларының және жай ғана танымал тұлғалардың қабылдауларына қатысады. Тәулік уақытына қарамастан, Бас хатшы өз қонақтарын әуежайда жеке қарсы алады және шығарып салады, оларды резиденцияда ертіп жүреді. Оның бүкіл ел бойынша және одан тыс жерлердегі қозғалысының динамикасы да таң қалдырады. Тек 1966 жылы Брежнев Краснодар, Иркутск, Киев, Владивосток, Өзбекстан, Грузия, Қазақстан, Моңғолия, Румыния, Чехословакия, Болгария, Югославия және Венгрияда болды⁶. «Мен Леонид Ильичпен кездескенде, ол жас, белсенді, өте күшті саясаткер, ел үшін көп жұмыс жасаған зерек адам болды», – деп алғаш рет 1967 жылдың қаңтар айының басында Брежневпен кездескен Кремль медицинасының басшысы Е.И. Чазов атап өтті⁷. «Мен оның темпераментіне, энергиясына, физикалық күштеріне таңдануды тоқтатқан жоқпын», – деді Бас хатшының жеке оққағары В.Т. Медведев [11, 74 б.].

Деректі дереккөздер Брежневтің 1970-ші жылдардың ортасына дейін оның кейбір өмірбаяншылар «жалқаулықтың» мысалы ретінде келтіргенді ұнататындардың «жұмсақ режим» фактісін жоққа шығарады. Брежневтің қабылдау бөлмесінің күнделіктері, оның жеке жазбалары

сияқты, 1974 жылдың аяғына дейін, күніне 12 немесе одан да көп сағат жұмыс істейтін бас хатшының өте стресстік және жүйке өмір салтын көрсетеді. Кішкентай ерекшеліктерді қоспағанда, оның демалыс, мереке кезінде, «өзі үшін» «кешкі бестен» кейін уақыты болған жоқ. Жұмыстан бос күндері Брежнев «жауынгерлік поста» қалуға мәжбүр болды: ол КОКП ОК-де және Кремльде өзінің қабылдау бөлмелерінің қызметкерлерімен үнемі хабарласып отырды; баяндамалар мен хаттармен жұмыс істеді; құжаттар мен шифрлармен «пакеттер» алды, қонақтарды қабылдады және т.б. Қарқынды жұмыс кестесі Брежневтің «қалауы мен қажеттілігі бойынша» босаңсуына жол бермеді, тұрақты ұйқысыздық пен мазасыздықты тудырды. «Шаршап, ол көліктен бір шақырымнан шығып кететін, – деп еске алды Медведев, – қолын арқасына қойып, саяжайға үнсіз жаяу баратын. [...] Бұл жаяу қайту ол мүлдем әлсірегенше, соңғы жылдарға дейін созылды» [11, 42 б.].

Кремльде жұмыс істеген алғашқы жылдары, тіпті сүйікті Завидово аңшылық шаруашылығына да Брежнев сирек баратын, тек сенбі және жексенбі күндері, «табиғатта» бір тәуліктен аспайтын уақытқа қалатын. Завидовода Брежнев «аң мен құсты» атып қана қоймай, сонымен бірге оның қабылдау бөлмесінің жазбаларына сәйкес жағымды мен пайдалысын біріктірді: оған «газеттер пакеттері», құжаттар, шифрлар және т.б. жіберілді. Мәскеуден қашықтығына қарамастан, оған әрқашан «жақын шеңбердің» өкілдері – КОКП Орталық Комитетінің Хатшылығы мен Саяси Бюросының мүшелері үнемі хабарласа алды.

«Бірінші адам» ретінде мансабының басында Брежнев дәрігерлерге сирек жүгінетін. Оның денсаулығына байланысты алғашқы маңызды «қоңырау» 1968 жылдың тамызында көрінді. «Прага көктемі» кезеңінің психикалық жүктемесі, бірнеше сағаттық әңгімелер мен кездесулер, делегациялармен үнемі кездесулер өткізу және тыныштандыратын ұйықтататын дәрілерді жиі қабылдау Брежневтің денсаулығына қатты әсер етті. 1968 жылы 25 тамызда Брежневтің кезекті отырысы кезінде жеке дәрігер Н.Г. Родионова, «дикция бұзылды, [...] әлсіздік пайда болды, [...] ол үстелге жатуға мәжбүр болды» [5, 75 б.]. Жиналған дәрігерлер консилиумы Бас хатшыға төсек демалысын тағайындау арқылы «гипертониялық дағдарыс» диагнозын қойды [10, 279 б.]. Үзіліске дейінгі апта бойы Брежнев Чехословакияның тағдырын шешіп, күндіз де, түнде де «төтенше режимде» жұмыс істеді. Бұл «дағ-

⁶ См. график поездок Леонида Брежнева в 1966 гг.: [10, с. 101–166].

⁷ Интервью бывшего начальника 4-го Главного управления Минздрава СССР Евгения Чазова. Коммерсант (Москва), 11.11.2002. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/350265> (дата обращения: 2.09.2019).

дарыстың жаңғырығы Брежневтің 1968 жылғы желтоқсаннан 1969 жылғы ақпанға дейін «Барвиха» клиникалық санаторийінде екі ай болуы болды [10, 306-315 б.]. Іс мұнымен шектеліп қалмады: Бас хатшы Орталық клиникалық аурухананың аурухана төсегінде жиі болды, жазғы демалыспен қатар қыста да көбірек демалды, ал іс-сапарларда хатшылардан «дәрі-дәрмек пакеттерін» алды. Барлық белсенділікке қарамастан – тұрақты қоңыраулар мен кездесулер, құжаттармен жұмыс және көптеген қабылдаулар – Брежнев енді дәрігердің көмегінсіз және процедураларсыз жүре алмады. Бас хатшының әсіресе ұйқысы зардап шекті, Брежнев жұмысқа кеш келе бастады, түске, кейде кешке қарата келіп, Кремльде түнге дейін қалатын. Барған сайын Брежнев күшті мықты әсер ететін тынышталдыратын және ұйықтататын дәрілерді қабылдауға жүгінді, бұл дәрігерлердің айтуы бойынша «депрессия мен шаршауды» тудырды [5, 113 б.].

1972 жылы Брежнев тағы да ұзақ уақыт аурухана төсегінде болды, атап айтқанда 1972 жылдың 25 тамызы мен 5 қыркүйегі аралығында созылған КСРО-ның шығыс аймақтарындағы бас хатшы Көкшетау, Барнауыл, Красноярск, Новосибирск, Омбы, Алматы және Ташкент қалаларына ұзақ сапардан кейін болды. Бұл жолы оның жағдайы соншалықты нашар болды, ол 15-20 қазан аралығында ешкіммен телефон арқылы да, жеке де сөйлескен жоқ. Пошта, оның ішінде шұғыл шифрлау да оған келмеді. 1972 жылдың 27 қазанында, аурухана төсегіне түскеннен кейін екі аптадан кейін ғана Брежнев өзінің қабылдау бөлмесіне бірінші рет қоңырау шалып, 10 қарашадан бастап «өз адамдарын» қабылдай бастады. Жалпы алғанда, Брежнев ауруханада 46 күн болды (1972 жылдың 13 қазанынан 27 қарашасына дейін) және тікелей ауруханадан үйге бірнеше сағат қана келіп, Венгрияға сапармен ұшып кетті.

Шын мәнінде, 1970 жылдардың ортасына дейін Брежнев, тіпті аурухана жағдайында да, бұрынғы режимде жұмыс істеді, яғни КОКП ОК-нің «жолдастары» мен қарапайым адамдар туралы айтпағанда партия басшылары үшін «сау» болып қала берді. Білмейтіндер үшін және партиялық-кеңестік элита өкілдерінің көпшілігі үшін науқас Брежнев ресми түрде «сау және күшке толы» болды. Газеттер, радио және теледидар барлық жерде кездесетін «ұлы Гудвиннің» әсерін күшейтті: оның есімі бірінші беттерден шықпады, әр радиодан және радио нүктелерінен дауыс естілді, күн сайын теледидар экрандарында күлімсіреген жүздер жыпылықтады. Брежнев-

тің Кремльге арнайы ауруханадан келгенін және барлық «рәсімдерді» жасағаннан кейін қайтадан аурухана төсегіне кететінін аз адамдар білді.

3. 1975 жылғы бетбұрыс: Брежневтің тәуелсіз саясаткер ретінде соңының басталуы

«Аналитикалық ойлау қабілетін, реакция жылдамдығын жоғалту арқылы уақыт өте Брежнев жұмыс жүктемелеріне, қиын жағдайларға жиі төтеп бере алмады», – деп Чазов өзінің «бас пациентінің» жағдайын 1974 жылдың бірінші жартысында сипаттады. «Жасыруға келмейтін әртүрлі олқылықтар болып тұрды. Оларды әртүрлі тәсілдермен түсіндіруге тырысты: ми қан айналымының бұзылуы, жүрек талмасы, оларға саяси сирек емес реңк берілді» [5, 127 б.]. Сонымен қатар, Францияның бұрынғы президенті Валери Жискар д'Эстеннің естеліктеріне сәйкес, 1974 жылы желтоқсанда Брежневтің Францияға сапары кезінде Кеңес басшысы келіссөздер уақытын шаршауға сілтеме жасай отырып, екі рет ауыстыруға тырысты [3, 54 б.].

1974 жылдың қараша айының соңы – желтоқсан айының басы өте шиеленісті болды – Хабаровскідегі Қиыр Шығыс КОКП крайкомы мен обкомдарының хатшыларымен кездесу, АҚШ Президенті Дж.Фордпен келіссөздер, Ұлан-Баторға бару және Францияға сапар – және Брежневтің жүйке кернеуі өзінің шарықтау шегіне жетті. 1974 жылы 26 желтоқсанда ол ауруханасына түсті, Жаңа жылды емдеу бөлмесінде қарсы алды [10, 691 б.]. Айналасындағылардың кейбір дәлелдері, ең алдымен Чазов, Бас хатшының ауруына жарық түсіреді. Кремль дәрігерінің айтуынша, Фордпен келіссөздер қарсаңында, Владивостокқа барар жолда «Брежнев қобалжыды, қапылыста болды, басқаларға ашуланды. [...] Ең ауыр үзіліс, пойызда, Американдық делегацияны шығарып салып, Брежнев Моңғолияға ресми сапармен барған кезде болды» [5, 128 б.]. Бұл ақпаратты Бас хатшының жеке оққағары В.Т.Медведев растайды: «пойызда [Брежневте] ми қан айналымында бұзылыс болды, ол есінен танып қалды» [9, 111 б.]. Дәрігерлер, Чазовтың айтуынша, «астения мен депрессияға байланысты бұзылған денсаулық функцияларын өтей алды», бұл Брежневке Моңғолияға сапарын жалғастыруға мүмкіндік берді, бірақ аурудың ағымын тоқтатпады [5, 128 б.]. 1974 жылдың аяғы Бас хатшының «ми қан айналымының динамикалық бұзылуының» бастамасы ғана емес, тәуелсіз саясаткер ретінде Брежневтің «өлімінің» басталуы болды. Дәл осы кезден бастап оның клиникалық

өлімі, жүрек ауруы, сал ауруы және т.б. туралы өртүрлі мифтер мен әңгімелер пайда бола бастады. [11, 6 б.]. 1975 жылғы 9 ақпанда КОКП ОК қызметкері А.С. Черняев күнделігінде: «Брежнев ауруы. [Оның өлімінің] қайтымсыздығы және оның мұрагерлері туралы қауесеттер, «дауыстар» бойынша және халық арасында»⁸ [12, 129 б.].

Брежнев 1974 жылдың аяғы мен 1975 жылдың басында Кремль ауруханасында өткізген бір жарым айға жуық уақыт партиялық Олимпті алаңдатты. 1975 жылы 17 ақпанда КОКП ОК Саяси Бюросының шұғыл отырысы өтті, онда «Л.И. Брежневтің жұмыс режимі туралы» мәселе тыңдалды. Хаттаманың құрғақ жолдары партиялық элитаның Бас хатшының денсаулық жағдайына деген терең алаңдаушылығын растайды: «Саяси Бюроның барлық мүшелері, Саяси Бюроның мүшелігіне кандидаттар және КОКП ОК хатшылары партия мен елдің мүддесі үшін оның денсаулығын сақтау үшін КОКП ОК Бас хатшысы Л.И. Брежневтің жұмысын қалыпқа келтіру қажеттілігі туралы бірауыздан пікір білдірді»⁹.

Бұл Брежневтің осы уақыттан бастап ауруханалар мен емханалардың жиі пациентіне айналғаны ғана емес, оның жұмысына деген қызығушылықтың толық жоғалуы. Сонымен, 1975 жылдың ақпан айында Бас хатшы Орталық Комитет пен Кремльге жеті рет қана барды [10, 696-699 б.]. Оның телефонмен сөйлесулері, ең бастысы – жеке қабылдауларының саны күрт азайды. Брежневтің қарым-қатынас шеңбері түбегейлі тарылып, Саяси Бюроның кейбір мүшелерімен (А.П. Кириленко, Ю.В. Андропов, М.А.Суслов) және оған адал көмекшілермен (А.М. Александров-Агентов, Е.М. Самотейкин және К.У.Черненко) шектелді. Енді оның кестесінен «екінші эшелондағы» адамдармен кездесулер мен әңгімелер іс жүзінде алынып тасталды. Дәл осы кезден бастап Брежнев маңызды сыртқы саяси мәселелерге, ең алдымен АҚШ-пен қарым-қатынасқа белсенді қатысудан бас тартты. Іс жүзінде 1975 жылдан бастап стратегиялық қаруды шектеу жөніндегі келіссөздердің барлық басшылығы Сыртқы істер министрі А.А. Громыконың құзыретіне өтті [13, 74, 272-273 б.].

⁸ Речь идет о западных радиостанциях, вещавших на СССР.

⁹ Выписка из протокола № 167 заседания Политбюро ЦК КПСС от 17 февраля 1975 года. Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ). Ф. 80. Оп. 1. Д. 1235. Л. 42.

Енді Брежнев Кремльге және Орталық Комитетке тек ерекше маңызды отырыстарға немесе аса жоғары дәрежелі қонақтардың қабылдауларына келді. Оның қабылдау бөлмесінің күнделіктері көрсеткендей, кездесуге ниет те, тіпті барлық алдыңғы жылдары өзі қамқор болған партия элитасының өкілдерімен кездесуге күш те қалмады. Алғаш рет КОКП ОК-нің 1975 жылғы сәуір Пленумынан кейін ОК-нің республикалар компартиялары, облыстық және өлкелік партиялық ұйымдардың бірінші хатшыларының Бас хатшысының салттық қабылдауы жойылды. [10, 706 б.]. Брежнев өзінің саяси маңыздылығына байланысты жібермейтіг Жеңіс күнінің мерейтойлық мерекелері ол үшін тағы бір ай бойы жатқан аурухана төсегімен аяқталды [10, 709-711 б.]. Брежневтің денсаулық жағдайы 1975 жылдың бірінші жартысында нашарлағаны соншалық, Завидовқа баруды тоқтатып, Заречьедегі саяжайда үнемі қалды. Қырымдағы жазғы демалыс (6.08. – 28.08.1975) Брежнев телефон қоңырауларынсыз және ерекше нұсқауларсыз өткізді. Тек саяси бюро мүшесі М.А. Суслов бір кездері онымен «айналмалы үстел» туралы сөйлесе алды [10, 721-723 б.]. Оның хатшыларының жазбаларына сәйкес ерекше маңызды құжаттар Брежневке өте шектеулі мөлшерде келіп түсті. 1975 жылы 11 қыркүйекте Черняев өзінің күнделігіне: «Брежневтің қабілетсіздігі барған сайын байқалады. 29 тамызда демалыстан оралды, бірақ ол еш жерде көрінбеді және ол Орталық комитетте сезілмеді де. Ал бәрі маңызды болғандықтан [істер] оған жабық, істер тұрды» [12, 165-б.].

Брежнев қабылдау бөлмесінің негізгі ұйымдастырушылық жұмысы КОКП ОК жалпы бөлімінің меңгерушісі К.У. Черненкоға, соның ішінде Бас хатшының «денесіне» рұқсат беру немесе оның жеке телефонына тікелей қоңырау шалу туралы шешім қабылдаумен толығымен жабылды. «Бас [хатшы] іс – әрекетке толықтай қабілетсіз деген сезім», – деп 1975 жылы 20 қарашада Черняев өзінің күнделігінде атап өтті – «Көмекшілер – [...] оған шығудың жолы жоқ, тіпті телефон да жоқ. Саяси бюро мүшелері және хатшылар – тек жалпы бөлімінің меңгерушісі Черненконың арқылы мүмкін болды. «Мазаламаңыз» деген бұйрық» [12, 185 б.].

4. 1976-1982 жылдардағы Брежневтің денсаулығы мен еңбекке қабілеттілігі

Брежнев ауырғаннан кейін, оның қабылдау бөлмесінің хатшылары оның нақты не істейтіні туралы егжей-тегжейлі айтпастан, бастығының

күн тәртібі туралы жаза бастады. Жалпы алғанда, Брежневке ақпарат мөлшермен, шағын, алдын-ала дайындалған бөліктерде, сондай-ақ «тараптан» қабылданған қоңыраулар саны түсе бастады деген әсер бар. Брежневтің өзі бұл уақытта алдыңғы жылдары жақсы көретін, биліктің ажырамас құралын «жеке телефонды» аз қолданады. Оның қарым – қатынас шеңбері басты сенімді адаммен – Черненкомен, сонымен қатар жеке көмекшілер шектеледі, ол күн сайын дерлік «бетпе-бет» немесе телефон арқылы сөйлесті [13, 270-271; 14, 63 б.]. КОКП – ның XXV съезі (1976 жылғы 24 ақпан-5 наурыз) өткеннен кейін және одан кейінгі «жүйке ауруы» өршуімен, Брежнев тағы да Кремльдің Барвиха санаторийіне «демалысқа» барады, онда ол екі айға жуық уақыт болды, келушілерді іс жүзінде қабылдамады және телефонмен сөйлесуден аулақ болды¹⁰. 1976 жылдан бастап Брежнев өзінің денсаулық жағдайы, дәрігерлер мен медбикелерге баруы, емханалар мен ауруханаларда болуы туралы күнделік жазбаларында жиі айтыла бастады. Брежневтің денсаулық жағдайы туралы мәліметтер оның жеке күнделік жазбаларымен тікелей байланысты, онда КОКП ОК Бас хатшысының нақты күн тәртібі жазылған: «ешкімге қоңырау шалған жоқ. Сағат 11-де ол көлік жүргізіп, Завидовоға [саяжайға] барды. Қайықпен жақсы жүзіп, 3 үйректі өлтірді [...]. Ол шыдай алмай, орманға барды» [1, 627 б.], (15.05.1976); «Ешқайда бармады – ешкімге қоңырау шалмады. Маған да [...] [ешкім қоңырау шалмады]. Таңертең шашын алып, қырынып, басын жуды. Түстен кейін аздап жүрді [...]. ЦСК Спартактан қалай жеңілгенін көрді» [1, 627 б.] (16.05.1976); «Кремльде қырынды – шаш қиды және басын жуды [1, 631 б.] (24.05.1976); «Үйдегі жұмыс күні» [1, 632 б.] (26.05.1976); «Сенбі- демалыс күні. Саяжай мәселелері бойынша жүрді [...]» [1, 632 б.] (29.05.1976); «К.В. Черненко [жодлдаспен] бірге Завидовода болды. 8 дана [қабан– В.Д., А.С.] өлтірді» [1, 632 б.] (30.05.1976); «Костюмдерді кию және қабылдау. Кешке [тіс дәрігерлері – В.Д., А.С.] Муза Владимировна мен Валь Александровнада болды.» [1, 639 б.] (26.06.1976); «Демалды – жүзді – домино ойнады. Киноны көрді» [1, 645 б.]; «Дорошинамен шифрлау бойынша жұмыс істеді, аяқтамады – теледидар көруге кетті» [1, 765-766 б.] (28.03.1977) және т.б. 1976 жылдан бастап Бреж-

невтің күнделіктерінде массаж процедуралары, ашық ауада серуендеу, теңізде және бассейнде жүзу туралы тұрақты жазбалар пайда болды. 1977 жылдың сәуірінен бастап ол өзінің салмағын мұқият қадағалай бастайды, күнделікті күнделіктегі ең кішкентай өзгерістерін белгілейді: жүзуден бұрын, жүзуден кейін, киімде және «жалаңаш» [1, 772-773, 804, 812 бб.].

Жалпы, Брежневтің соңғы жылдары Бас хатшы ретіндегі еңбек қабілеттілігі толқын тәрізді деп бағалауға болады – белсенділік оның аң аулау мен ойын-сауықпен ығыстыруға тырысқан апатиямен алмастырылды. Тандем Брежнев-Черненко барған сайын үйлесімді жұмыс істеді: Черненко барлық қажетті құжаттарды «қол қойюға» дайындады, ал Брежнев оларға виза берді. Черненкосыз КОКП ОК Саяси Бюросының бірде-бір отырысы болған жоқ, ал, оны ол өзінің бастығына мұқият дайындады.

1975 жылдан кейін айқын көрінген Брежневтің жұмыс қабілеттілігінің төмендеу тенденциясы біртіндеп күшейе түсті, тек кейде жоғары белсенділікпен алмастырылды. Брежнев жұмысқа кеш келіп, үйіне ерте кете бастады, көп уақытын өз саяжайында өткізді. Егін егу және егін жинау кезеңіндегі алғашқы хатшылардың дәстүрлі «қоңырауларын» қоспағанда, телефонмен сөйлесу шеңбері, сондай-ақ оған жақын адамдар ғана қабылдаған жеке қабылдаулардың саны күрт тарылды. Оның негізгі міндеттері көбінесе Саяси Бюроның тұрақты отырыстарын өткізумен шектелді, олардың ұзақтығы үнемі қысқарып отырды – бірнеше сағаттан 45 минутқа дейін. «Барлығы көрінді, – деп оның көмекшісі Александров-Агентов еске алды, – Брежнев тек бір нәрсе туралы ойлайды: тезірек аяқтап, Завидовка демалуға кетуді» [13, 273 б.].

Әдетте, маңызды емес адамдардың қоңыраулары туралы Брежневке есеп беруді тоқтатты немесе олар туралы үшінші, төртінші еске салу қоңырауынан кейін хабарланды (бұл өтініш берушінің табандылығына байланысты болды), бірақ бұл Бас хатшымен кері байланысқа кепілдік бермеді. Министрлер Кеңесінің Төрағасы Косыгиннің телефон қоңыраулары да ерекшелік болған жоқ: олардың кейбіреулері туралы Брежневке мүлдем баяндалмады, ал басқалары белгісіз уақытқа «байланысты» болды. Мысалы, 1977 жылғы қаңтарда Бас хатшы мен «премьер-Министрдің» қарым-қатынас кестесі келесідей көрінді: 7 қаңтарда Косыгин Брежневтің қабылдау бөлмесіне хабарласты, ал 10 қаңтарда, яғни, үш күннен кейін ғана бас хатшы оған қайта қоңырау шалды [10, 806 б.]. 1977 жылы 18 маусымда Чер-

¹⁰ Так, к примеру, 12, 17, 20, 21–22, 24–25, 27–29 марта, 2, 8, и 17 апреля 1976 г. Брежнев вообще не сделал ни одного (!) звонка по телефону. См.: [10, с. 756–761].

няев өзінің күнделігінде: «Брежневтің әңгімелерінің мазмұнын, сондай – ақ ол кімді және қашан қабылдайтынын Саяси Бюроның құдіретті мүшелері – Суслов, Устинов, Андропов, Громыко және көмекшілері, негізінен Александровпен анықтады» – деп атап өтті [12, 286 б.].

Партия басшысының жұмыс әдістерінің өзгеруін Александров-Агентовтың өзі де растайды, ол Бас хатшының 21 жыл бойы көмекшісі ретінде сыртқы саясат саласына жетекшілік етті: «Брежнев тіптен ауырып қалған кезде [...] ол сыртқы саяси мәселелердің бөлігінің қалыптасуын Громыко, Андропов және Устинов құрамындағы «үштікке» сеніп тапсырды» [13, 269-270 бб.]. Ішкі саяси мәселелерді Н.А. Тихонов, М.А. Суслов, Ю.В. Андропов, Д.Ф. Устинов және К.У. Черненко басқарды. Мұны Брежневтің қабылдау бөлмесінің хатшыларының жазбалары да, көптеген дәлелдер де нақты растайды. Бас хатшының жеке өзі басқаруды жалғастырған жалғыз саласы кадрларды іріктеу болды. Дәл осы уақытта партияның басқарушы органдарының құрамында көптеген түрлі «саяси бюро комиссиялары» пайда болды, олар Саяси Бюро мүшелерінің бірінің басшылығымен барлық қажетті мәселелерді егжей-тегжейлі қарастырды, олар бойынша шешімдердің жобаларын тұжырымдады және іс жүзінде «осы шешімдерді шешті».

Бас хатшының толқынды денсаулық жағдайы (апатия – белсенділік) Брежневтің жақын ортасындағы барлық адамдар атап өтті. Сонымен, 1977 жылы 24 мамырда Черняев күнделікке былай деп жазды: «Орталық Комитеттің Пленумы. Брежнев сергек және жинақы. Оның Конституция жобасы туралы баяндамасы іскерлікті және түсінікті болды» [12, 280 б.]. Алайда, 1977 жылдың 1 маусымында ол мүлдем керісінше жазады: «Брежнев тағы да осындай формада, ол тек бас әріптермен жазылғандарды ғана оқи алады» [12, 283 б.]. В.Т. Медведев Бас хатшының денсаулығына үқсас ауытқуларды атап өтті: «Оған қарап, оны танымайсыз. Бір сағат бұрын ол саяжайда әрең қозғалды, ал мында – көңілді, тіпті керемет. Оның ішкі күш пен энергияның үлкен қоры болды, оның адамдар көзінше айналу қабілеті тіпті дәрігерлерді таң қалдырды» [11, 63 б.].

Депрессиядан, әдетте, Брежневті марапаттар мен белгіленген атақтар шығарды. Сонымен, 1976 жылы 10 мамырда Маршалл жұлдызының ұсынылуы 70 жастағы Бас хатшының «екінші тынысын» бірден тудырды, бұл Маршалл формасы мен ұзақ сұхбат берудегі көптеген көріністерде ғана емес, сонымен қатар күнделікті

құжаттармен жұмыс жасауда, КОКП обкомдары мен крайкомдарының бірінші хатшыларының қабылдауларында, Саяси Бюро отырыстарын өткізуде де көрінді. 1978 жылы 20 ақпанда Брежневке «Жеңіс» жоғары әскери ордені берілді, бұл оның саяси өмірге деген қызығушылығын тағы да оятты: ол көптеген құттықау сөздер сөйлеп қабылдауларға, мерекелік салтанатты отырыстарға, спорттық мерекелерге қатыса бастады, бүкіл ел бойынша және одан тыс жерлерге саяхат жасады [15].

Бастапқыда бас хатшыны азаптаған ұйқысыздық мәселесін шешуге арналған дәрі-дәрмектерді қабылдаумен байланысты оның «есірткіге тәуелділігі» Бас хатшының белсенділігі апатияны өзгертуде маңызды рөл атқарды¹¹. Брежневтің күнделігінде КГБ басшысы Андроповты қоса алғанда, жақын ортаның өкілдерінің Бас хатшыға дәрі-дәрмектерді беруі туралы камуфляждалған дәлелдер бар¹². Брежнев өзінің күнделігінде «есірткі» дәрі-дәрмектерімен және өмірінің соңғы күндеріне дейін таблеткалары бар «пакеттердің» келуімен байланысты барлық нәрсені мұқият жазады: «Чазовпен ұйықтататын дәрілер туралы сөйлестім» [1, 900 б.] (13.03.1978); «Черненкомен ұйықтататын дәрі туралы сөйлестім» [1, 929 б.] (27.12.1978); «Андроповпен дәрі жайлы сөйлестім [...] Цвигун Семен Кузьмич – әкелді» [1, 953 б.] (15.05.1979); «Сары [таблеткаларды] қоса алғанда 28-іне не дейін алдым» [1, 1122б.] (19.12.1981); «Ю.В. [Андроповтан] – сары [таблеткаларды – В.Д., А.С.] алдым» [1, 1136 б.] (25.01.1982) және т.б. Бұл жазбалар Брежневтің жеке трагедиясының сөзсіз дәлелі болып табылады.

1970 жылдардың аяғында ол өмір сүруге қанша уақыт қалғанын жақсы түсініп, «ізін қалдыруға» тырысқандай әсер қалдырды: газеттер мен теледидарлар үшін әртүрлі сұхбаттар берді, шетелдік саясаткерлерді қабылдады, «жолдас-тарына» шексіз үкіметтік марапаттар берді. Бас хатшының басты қызығушылығы ғарыш болды – зымырандарды ұшыру, қондыру, техникалық жаңалықтар, оны Брежнев мұқият, тіптен ауырып қалғанда да бақылап отырды.

¹¹ См. воспоминания личного телохранителя, зам. начальника охраны В.Т. Медведева о «наркотизации» Брежнева врачебным персоналом и о роли ближайшего окружения генерального секретаря в этом процессе: [11, с. 143-154]. Сравни: [14, с. 68-69].

¹² Интервью бывшего начальника 4-го Главного управления Минздрава СССР Евгения Чазова. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/350265> (дата обращения: 2.09.2019).

Сонымен қатар, Брежневтің «нанға» (салтанатты түскі ас пен қабылдаулар) ғана емес, сонымен қатар шоуларға деген сүйіспеншілігі оянды: ол үнемі циркке, жиын сарайындағы түрлі концерттерге, футбол мен хоккей матчтарына қатысып, тіпті балетке бара бастады. 1979 жылғы КОКП Орталық Комитетінің қараша Пленумынан және КСРО Жоғарғы Кеңесінің сессиясынан кейін (1979 жылғы 28-30 қараша) Брежнев қабылдауға жазылған облыстық комитеттердің бірде-бір хатшысын мүлдем қабылдамады, керіінше аң аулауға кетті [10, 958-959 бб.]. Айта кету керек, Кеңес әскерлерін Ауғанстанға кіргізуге дайындық Брежневтің аң аулауға тұрақты сапарларымен және Лужникидегі көптеген хоккей матчтарына қатысумен қатар жүрді¹³.

Күнделік жазбаларының арқасында Брежнев өзінің жағдайының барлық қайғылы жағдайларын жақсы түсінгені анық, бірақ көптеген партиялық-мемлекеттік рәсімдерді жалғастыруға мәжбүр болды. Сонымен бірге, қарт Бас хатшы әлі де күресуге тырысты. КОКП-ның XXVI съезінде сөйлеуге дайындалып, оған көп сағаттық жүктемені көтеру өте қиын болатынын жақсы түсініп, Брежнев өз сөзін Съездің Кремль сарайының бос аудиториясында «дайындады». «Кремль залында сөйлеуге тырыстым», – деп ол өзінің күнделігіне 1981 жылы 21 ақпанда мұқият жазды [1, 1063 б.].

Брежнев өзінің денсаулығының нашарлауы мемлекеттік машинаның, ең болмағанда, азық-түлік сияқты өмірлік маңызы бар мәселелерде істен шықпауын қамтамасыз етуге тырысуын жалғастырды. 1981 жылдың мамырынан бастап оның хатшылары Брежневтің жеке тапсырмасы бойынша барлық обкомдар мен республикалық орталық комитеттерге «болашақ егін» тақырыбында үнемі қоңырау шала бастайды. Бұрын Брежнев бұл функцияны ешкімге сенбейтін. Енді оның хатшылары «Л.И. Брежневтің тапсырмасы бойынша» соңғы күндері облыстар мен аудандарда өткен қысқы дақылдар мен жаңбырдың жай-күйі туралы мәліметтерді талап етеді. Нәтижелері Брежневке телефон арқылы баяндалады. Мысалы, 1981 жылы 3 маусымда хатшы Суходольский «Л.И. тапсырмасы бойынша» Курск, Тулу, Орел, Кострома, Новгород, Белгород, Барнаул, Орынбор, Харьков, Тамбов, Калуга, Липецк, Ульяновск, Горький, Воронеж қалаларына қоңырау шалды. Жауын-шашын, топырақтағы

¹³ См. график поездок Брежнева на охоту в «Завидово» и на стадион «Лужники» с 1 по 19 декабря 1979 г.: [10, с. 959–962].

ылғал қоры, күздік және жаздық дақылдардың жай-күйі туралы алынған мәліметтер Брежневке баяндалды және оның нұсқауы бойынша Саяси Бюро мүшелеріне жіберілді. 6 маусымда хатшы А.Кечин егіс жағдайы мен өткен жаңбыр туралы ақпарат алу үшін қара топырақ және қара топырақ емес аймақтың 19 облыстық қалаларына қайта қоңырау шалды. Келесі күні, 7 маусым жексенбіде Брежнев Кечин жинаған мәліметтерді алу үшін Кремльдің қабылдау бөлмесіне жеке қоңырау шалды. Ауа-райы жағдайлары мен дақылдардың жай-күйі туралы мәліметтерді хатшылар таңертең және кешкі пошта арқылы Заречьедегі саяжайға ғана емес, сонымен бірге Завидовоға да жібереді, бұл кезде сирек кездесетін құбылыс болды.

Қабылданған акция өз жемісін берді: 1981 жылдың маусым айының ортасынан бастап бірінші хатшылар Брежневтің қабылдау бөлмесіне өздері қоңырау шалып, Брежнев хатшыларының қоңырауларын күтпестен астық және ауа-райы жағдайлары бар «жердегі жағдай» туралы есеп беруге тырысты. Күзде облыстардың қоңырауы қайта басталды: енді егін туралы есептер мен алғашқы хатшылардың есептері күтілді. Мәселен, 1981 жылы 22 қазанда КОКП Краснодар крайкомының хатшысы С.Ф. Медунов Бас хатшыға «астық тапсыру жоспарының орындалуы» туралы жеке есеп беруді сұрады және ол бірден жасалды [10, 1063 б.].

Қорытынды

1982 жылы 7 қарашада партия мен мемлекет басшысы ретіндегі міндеттерін орындай отырып, Брежнев Кесенеде аязды желде бірнеше сағат тұрып, келесі күні таңертең дәстүр бойынша аң аулауға кетті. 1982 жылы 9 қарашада Кремльдегі соңғы жұмыс күнінде Брежнев «құжаттармен жұмыс істеген» референт Г.А. Дорошинаны екі рет шақырды, Андроповты қабылдап, ішкі істер министрі Н.А. Щелоковпен телефон арқылы сөйлесті. 1982 жылы 10 қарашада хатшы Алдохин Брежневтің қабылдау бөлмесінің күнделігіне өзінің барлық жылдарындағы ең қысқа жазбаны енгізді: «10 қараша, сәрсенбі: Л[еонид] И[льич] – жоқ» [10, 1119 б.]. Брежневтің қайтыс болу себебі туралы медициналық қорытындыда 1982 жылы 10 қарашада таңғы сегізбен тоғыздың арасында «жүректің кенеттен тоқтауы» деп жазылды [4, 612 б.].

Кез келген мемлекетте саяси көшбасшының денсаулығы мемлекеттік машинаның жұмыс істеуінің маңызды факторы болып табылады. Бел-

гілі бір адамға «жабық» авторитарлық билікке келетін болсақ, бұл адамның физикалық денсаулығы үлкен мәнге ие болады. Брежнев билікке аурулар мен зиянды әдеттердің ауыртпалығымен келді – темекі шегу, ұйқының болмауы, отырықшы өмір салты және т.б. алайда, бұған қарамастан, Кеңес Одағының басында болған алғашқы онжылдықта ол көп және белсенді жұмыс істеді. Басқарудың соңғы жеті жылы Бас хатшының денсаулығының күрт төмендеуімен және сәйкесінше Брежневтің жұмыс қабілеттілігінің үзік-үзік әлсіреуімен және өсуімен сипатталады. Кеңестік бюрократия партиялық – мем-

лекеттік машинаның басты «элементі» – Леонид Брежневтің уақытша істен шығуына қарамастан, 1970-ші жылдардың екінші жартысынан бастап КСРО-дағы биліктің нақты механизмі барған сайын сәтсіздікке ұшырады.

Іс жүзінде өмір бойы мемлекет басшысы және қоғамдық-саяси жүйенің басшысы қызметін атқара отырып, алдыңғы адамның қайтыс болуынан басқа биліктің заңды өзгеру тетіктері болмады және науқас әрі кәрі Брежнев есірткі құнымен болса да, «толық» жұмыс істеуге және соңына дейін «көшбасшы» болып қалуға мәжбүр болды.

Әдебиеттер

- Брежнев Л.И. Рабочие и дневниковые записи в 3-х томах. Том 1. Леонид Брежнев. Рабочие и дневниковые записи. 1964–1982 гг. / Под редакцией А.Н. Артизова, В. Деннингхауса, Н. Катцера и др. М.: Историческая литература, 2016. 1024 с.
- Хлевнюк О.В., Горлицкий Й. Холодный мир: Сталин и завершение сталинской диктатуры. М.: РОССПЭН, 2011. 231 с.
- Семанов С.Н. Брежнев: правитель «золотого века». М.: Вече, 2002. 400 с.
- Млечин Л. Брежнев. М.: Молодая гвардия, 2008. 624 с.
- Чазов Е. Здоровье и власть. Воспоминания «кремлевского врача». М.: Новости, 1992. 224 с.
- Хрущев С. Никита Хрущев: Пенсионер союзного значения. (Трилогия об отце). М.: Время, 2010. 320 с.
- Карпов В.В. Расстрелянные маршалы. М.: Вече, 1999. 480 с.
- Брежнев Л.И. Рабочие и дневниковые записи в 3-х томах. Том 3. Леонид Брежнев. Рабочие и дневниковые записи. 1944–1964 гг. / Под редакцией А.Н. Артизова, В. Деннингхауса, Н. Катцера и др. М.: Историческая литература, 2016. 1072 с.
- Медведев В. Человек за спиной. М.: Русслит, 1994. 316 с.
- Брежнев Л.И. Рабочие и дневниковые записи в 3-х томах. Том 2. Записи секретарей Приемной Л.И. Брежнева. 1965–1982 гг. М.: Историческая литература, 2016. 1232 с.
- Медведев Р.А. Личность и эпоха. Политический портрет Л.И. Брежнева. Кн. 1. М.: Новости, 1991. 336 с.
- Черняев А.С. Совместный исход. Дневник двух эпох, 1972–1991. М.: РОССПЭН, 2008. 1048 с.
- Александров-Агентов А.М. От Коллонтай до Горбачёва: Воспоминания дипломата, советника А. А. Громыко, помощника Л.И. Брежнева, Ю.В. Андропова, К.У. Черненко и М.С. Горбачёва. М.: Международные отношения, 1994. 304 с.
- Прибытков В. Аппарат. СПб: ВиС, 1995. 224 с.
- Деннингхаус В., Савин А.И. «Смотришь, и Мане, и Тане какой-то “Знак Почёта” попадает». Брежневская «индустрия» награждений и советское общество // Российская история, 2014. № 2. С. 127–149.

References

- Brezhnev L.I. Work and diary entries in 3 volumes. Volume 1. Leonid Brezhnev. Work and diary entries. 1964-1982 / Edited by A.N. Artizov, V. Doenninghaus, N. Katzer et al. Moscow: Historical Literature, 2016. 1024 p. (In Russ.)
- Khlevnyuk O.V, Gorlitsky J. Cold World: Stalin and the end of the Stalinist dictatorship. Moscow: ROSSPEN, 2011. 231 p. (In Russ.)
- Semanov S.N. Brezhnev: Ruler of the Golden Age. Moscow: Veche, 2002. 400 p. (In Russ.)
- Mlechin L. Brezhnev. Moscow: Molodaya gvardiya, 2008. 624 p. (In Russ.)
- Chazov E. Health and power. Memories of the «Kremlin doctor». Moscow: Novosti, 1992. 224 p. (In Russ.)
- Khrushchev S. Nikita Khrushchev: Pensioner of the Union significance. (Trilogy about the father). Moscow: Vremya, 2010. 320 p. (In Russ.)
- Karpov V.V. The executed marshals. Moscow: Veche, 1999. 480 p. (In Russ.)
- Brezhnev L.I. Work and diary entries in 3 volumes. Volume 3. Leonid Brezhnev. Work and diary entries. 1944-1964 / Edited by A.N. Artizov, V. Doenninghaus, N. Katzer et al. Moscow: Historical Literature, 2016. 1072 p. (In Russ.)
- Medvedev V. The man behind his back. Moscow: Russlit, 1994. 316 p. (In Russ.)
- Brezhnev L.I. Work and diary entries in 3 volumes. Vol. 2. Notes of the receptionist of L.I. Brezhnev. 1965–1982. Moscow: Historical Literature, 2016. 1232 p. (In Russ.)
- Medvedev R.A. Personality and era. Political portrait of L.I. Brezhnev. Book. 1. Moscow: News, 1991. 336 p. (In Russ.)
- Chernyaev A.S. Common outcome. Diary of two eras, 1972-1991. Moscow: ROSSPEN, 2008. 1048 p. (In Russ.)
- Alexandrov-Agents A.M. From Kollontai to Gorbachev: Memoirs of a diplomat and adviser A.A.Gromyko, assistant to L.I. Brezhnev, Y.V. Andropov, K.U. Chernenko and M.S. Gorbachev. Moscow: International Relations, 1994. 304 p. (In Russ.)

Pribytkov V. Apparatus. SPb: ViS, 1995. 224 p. (In Russ.)

Doenninghaus V., Savin A.I. “Look, even some Manya and Tanya got themselves a “Badge of Honor”. Brezhnev’s industry of decorations and soviet society. Rossiiskaya istoriya, 2014, no. 2, pp. 127–149. (In Russ.)

Авторлар туралы мәлімет:

Виктор Деннингхаус – т.ғ.д., директордың орынбасары Солтүстік-Шығыс Еуропада Гамбург университетіндегі Неміс тарихы мен мәдениеті институты (Норд-Ост институты). Германия, Люнебург қ. E-mail: v.doenninghaus@ikgn.de

Андрей Иванович Савин – т.ғ.к., аға ғылыми қызметкер РФА СБ тарих институты. Ресей, Новосибирск қ. E-mail: a_savin_2004@mail.ru

Сведения об авторах:

Виктор Деннингхаус – д-р ист. наук, зам. директора Нордост-института при Гамбургском

Университете. Германия, г. Люнебург. E-mail: v.doenninghaus@ikgn.de

Андрей Иванович Савин – канд. ист. наук, старший научный сотрудник, Институт истории СО РАН. Россия, г. Новосибирск. E-mail: a_savin_2004@mail.ru.

Келіп түсті: 09.03.2024

Қабылданды: 21.05.2024